

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ПРОТИДІЇ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ

THE ORGANISATIONAL AND LEGAL MECHANISM OF THE EUROPEAN UNION TO COUNTERACT HATE SPEECH

Мартюхіна Н.О., аспірантка кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті охарактеризовано правові акти Європейського Союзу щодо протидії мові ворожнечі (Рамкове рішення 2008 року про боротьбу з деякими формами і проявами расизму та ксенофобії засобами кримінального права, Кодекс поведінки щодо протидії незаконній мові ворожнечі онлайн тощо). Вказано, що мова ворожнечі, яка спрямована проти окремих осіб і груп людей, які поділяють або сприймаються як такі, що поділяють «спільні характеристики», як-от: раса, етнічне походження, мова, релігія, національність, вік, стать, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність тощо, є несумісною фундаментальними правами та цінностями, на яких заснований ЄС. Наголошено на тому, що ненавистницькі висловлювання впливають не лише на окремих жертв, а й становить загрозу для процвітаючих демократій і плюралістичного суспільства. Зазначено, що розширення на мову ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті чинного переліку так званих «злочинів ЄС», викладений у ст. 83 ДФЄС дозволить Європейському Парламенту і Раді встановлювати мінімальні правила щодо визначення кримінальних правопорушень і санкцій у сферах особливо тяжких злочинів, що мають транскордонний вимір, зумовлений характером чи впливом таких злочинів або особливою необхідністю боротьби з ними на загальних засадах. Охарактеризовано Кодекс поведінки щодо протидії незаконній мові ворожнечі в Інтернеті, погоджений з метою запобігання та протидії поширенню незаконної мови ворожнечі в Інтернеті, згідно з яким ІТ-компанії, які беруть на себе ініціативу з протидії поширенню незаконної мови ворожнечі в Інтернеті, погодили з Європейською низку зобов'язань у цій сфері.

Висвітлено організаційний механізм ЄС щодо протидії мові ворожнечі (Група, високого рівня з протидії мові ворожнечі та злочинам на ґрунті ненависті, Агентство Європейського Союзу з фундаментальних прав, робочі групи тощо).

Ключові слова: дискримінація, злочин, ненависть, права людини, співпраця.

The article describes the legal acts of the European Union on combating hate speech (Council Framework Decision on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, the Code of Conduct on countering illegal hate speech online, etc.). It is pointed out that hate speech directed against individuals and groups of people who share or who are perceived to share "common characteristics", such as race, ethnic origin, language, religion, nationality, age, sex, sexual orientation, gender identity, etc. is incompatible with the fundamental rights and values on which the EU is founded. It is emphasized that hate speech not only affects individual victims, but also poses a threat to prosperous democracies and pluralistic societies. It is noted that the extension to hate speech and hate crimes of the current list of so-called "EU crimes" set out in Article 83 TFEU will allow the European Parliament and Council to establish minimum rules for the definition of criminal offences and sanctions in the areas of particularly serious crimes that have a cross-border dimension due to the nature or impact of such crimes or the particular need to combat them on a common basis. It is described the Code of Conduct on countering illegal hate speech online, agreed to prevent and counteract the spread of illegal hate speech on the Internet, according to which IT companies that take the initiative to counteract the spread of illegal hate speech on the Internet have agreed with the European Union a number of obligations in this area. The article highlights the EU's organizational mechanism for combating hate speech (High Level Group on Combating Hate Speech and Hate Crimes, the European Union Agency for Fundamental Rights, working groups, etc.).

Key words: discrimination, crime, hate, human rights, cooperation.

Постановка проблеми. За останні десятиліття в усьому світі спостерігається зростання мови ворожнечі, що, поряд зі збройною агресією, економічною нестабільністю і глобальною кризою громадського здоров'я, посилює та загострює існуючу напруженість у суспільстві. Такі ненавистницькі висловлювання, зазвичай, спрямовані проти окремих осіб і груп людей, які поділяють або сприймаються як такі, що поділяють «спільні характеристики», як-от: раса, етнічне походження, мова, релігія, національність, вік, стать, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність тощо. Мова ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті отруюють суспільство, загрожуючи основоположним правам, людській гідності та рівності. Вони підривають соціальну згуртованість, солідарність та ставлять під загрозу верховенство права [1]. У зв'язку з цим, зважаючи на серйозність наслідків ненавистницьких висловлювань як для окремих осіб, так і для суспільства у цілому, в межах Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз) було вироблено відповідну організаційно-правову основу щодо боротьби з мовою ворожнечі та злочинами на ґрунті ненависті, що є одним із основних напрямків діяльності Союзу. Разом з тим, незважаючи на досягнутий прогрес у цій сфері, протидія мові ворожнечі вимагає тісної співпраці держав-членів Союзу задля вироблення ефективних заходів у боротьбі з ненавистницькими висловлюваннями.

Питання щодо протидії дискримінаційним і гендерно-обумовленим злочинам на міжнародному рівні, окремі аспекти реалізації свободи вираження поглядів у контексті

поширення расистських ідей тощо були предметом досліджень таких науковців: О. Головка, Н. Дрьоміна-Волок, Н. Зелінська, Т. Сироїд, Л. Фомина та ін. Разом з тим, у світлі активного поширення мови ворожнечі в онлайн-середовищі, що посилює напруженість у суспільстві, означене питання вимагає подальшого ґрунтовного дослідження.

Мета статті полягає у наданні характеристики організаційно-правової основи Європейського Союзу щодо протидії мові ворожнечі.

Виклад основного матеріалу. Ненавистницькі висловлювання охоплюють багато форм висловлювання, які пропагують, підбурюють, заохочують або виправдовують ненависть, насильство і дискримінацію щодо індивідів або груп осіб з цілої низки причин. Це створює серйозну небезпеку для згуртованості демократичного суспільства, захисту прав людини та верховенства закону, що може мати своїм наслідком акти насильства і конфлікти в ширшому масштабі. У цьому сенсі розпалювання ненависті є крайньою формою нетерпимості, яка сприяє злочинам на ґрунті ненависті [2].

Так, усі форми ненависті та нетерпимості є несумісними з фундаментальними правами та цінностями, на яких заснований ЄС, як-от: повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини. Така ненависть впливає не лише на окремих жертв, вона становить загрозу для процвітаючих демократій і плюралістичного суспільства [3].

Жертви мови ворожнечі та злочинів на ґрунті ненависті стають об'єктами нападів через їхні незмінні характеристики або через ті, що є основою їхньої ідентичності. Як наслідок, вони відчувають себе знеціненими, небажаними, приниженими та зневаженими в суспільстві через свою ідентичність. Мова ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті також мають потужний суспільний вимір. Вони становлять загрозу демократичним цінностям, соціальній стабільності та миру, посилюють соціальний поділ, підбивають соціальну згуртованість і провокують відплату, що призводить до насильства та контрнасильства. Дослідження також демонструють, що мова ворожнечі в соціальних мережах призводить до збільшення кількості злочинів проти меншин у фізичному вимірі та до зростання насильства щодо біженців, іммігрантів, етнічних та релігійних меншин тощо [4].

У зв'язку з цим, у межах ЄС ведеться плідна робота, спрямована на боротьбу і викоринення мови ворожнечі та злочинів на ґрунті ненависті. Так, зокрема Рамкове рішення 2008 року про боротьбу з деякими формами і проявами расизму та ксенофобії засобами кримінального права передбачає, що кожна держава-член вживає заходів щодо криміналізації публічного підбурювання до насильства або ненависті, спрямованого проти групи осіб або члена такої групи, що визначається за ознакою раси, кольору шкіри, релігії, родового, національного або етнічного походження, зокрема шляхом публічного розповсюдження або розповсюдження трактатів, зображень або інших матеріалів [5].

Ефективна реалізація цього рішення є ключовим фактором для забезпечення того, щоб мова ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті отримували ефективну кримінальну відповідь, а жертви злочинів визнавалися та отримували ефективні засоби правового захисту. Рамкове рішення доповнюється Директивою про права жертв, яка, крім іншого, спрямована на забезпечення правосуддя, захисту та підтримки жертв злочинів на ґрунті ненависті та мови ворожнечі [6].

Серйозність означених злочинів змусила держави-члени ЄС криміналізувати певні форми мови ворожнечі та злочинів на ґрунті ненависті, що свідчить про особливу серйозність і небезпеку, яку становлять ці дії як такі, що особливо руйнують фундаментальні права. В результаті імплементації Рамкового рішення в національне законодавство, мова ворожнечі криміналізована в усіх державах-членах за ознаками раси, кольору шкіри, релігії, родового, національного чи етнічного походження. Крім того, держави-члени прямо криміналізували мову ворожнечі і за іншими захищеними ознаками: сексуальної орієнтації, статі/гендеру, інвалідності, віку. Крім того, 8 держав-членів (або альтернативно, або додатково) криміналізували мову ворожнечі без визначення захищених ознак груп і залишили питання криміналізації мови ворожнечі відкритим, маючи на меті захистити будь-яку групу меншин або частину населення [4].

У 2021 році Комісія ухвалила Повідомлення «Більш інклюзивна та захищена Європа: розширення переліку злочинів ЄС на мову ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті», яке має за мету ініціювати рішення Ради, що розширює на мову ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті чинний перелік так званих «злочинів ЄС», викладений у ст. 83 ДФЕС [7]. Важливість такого розширення зумовлюється тим, що Європейський Парламент і Рада можуть за допомогою директив, ухвалених відповідно до звичайної законодавчої процедури, встановлювати мінімальні правила щодо визначення кримінальних правопорушень і санкцій у сферах особливо тяжких злочинів, що мають транскордонний вимір, зумовлений характером чи впливом таких злочинів або особливою необхідністю боротьби з ними на загальних засадах. На сьогоднішній день, до таких сфер злочинності належать: тероризм, тор-

гівля людьми та сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконний обіг наркотиків, незаконний обіг зброї, відмивання грошей, корупція, підробка платіжних засобів, комп'ютерна злочинність та організована злочинність [8].

Крім того, варто зазначити, що зростання використання Інтернету та соціальних мереж також призвело до збільшення випадків мови ворожнечі в онлайн-середовищі за останні роки. Швидке поширення мови ворожнечі через цифрове слово полегшується ефектом гальмування в Інтернеті, оскільки передбачувана анонімність та відчуття безкарності зменшують стримування людей від вчинення таких злочинів. Паралельно з цим, емоції та вразливі питання все частіше використовуються, в тому числі в публічних дебатах з політичною метою, для поширення расистських і ксенофобських висловлювань та нападів, що в багатьох випадках посилюється соціальними мережами [4].

Задля запобігання та протидії поширенню незаконної мови ворожнечі в Інтернеті у травні 2016 року Комісія погодилася з Facebook, Microsoft, Twitter і YouTube Кодекс поведінки щодо протидії незаконній мові ворожнечі онлайн (далі – Кодекс поведінки). Пізніше, протягом 2018–2021 рр., до Кодексу поведінки приєдналися Instagram, Snapchat і Dailymotion, Jeuxvideo.com, TikTok, Linked, а в 2022 році про свою участь у Кодексі поведінки оголосили Rakuten Viber та Twitch [9].

Так, Кодекс поведінки встановлює публічні зобов'язання, відповідно до яких ІТ-компанії повинні, зокрема: мати чіткі й ефективні процеси для розгляду повідомлень про незаконну мову ворожнечі в їхніх сервісах, з можливістю видаляти або відключати доступ до такого контенту; мати правила або керівні принципи спільноти, які роз'яснюють про заборону заохочення підбурювання до насильства та ненависницької поведінки; у випадку отримання повідомлення про видалення ІТ-компанії повинні розглядати такі запити відповідно до своїх правил, за необхідності, національного законодавства, що включає Рамкове рішення 2008/913/ІНА; розглядати більшість дійсних повідомлень про видалення незаконної мови ворожнечі менш ніж за 24 години та видаляти чи відключати доступ до такого контенту, якщо це необхідно; проводити навчання та підвищувати обізнаність своїх користувачів про типи контенту, які не дозволені їхніми правилами; заохочувати надання повідомлень та позначення контенту, що сприяє підбурюванню до насильства та ненависницької поведінки; прагнути до зміцнення партнерства з організаціями громадянського суспільства тощо [9].

Впровадження Кодексу поведінки оцінюється за допомогою регулярного моніторингу, який здійснюється у співпраці з мережею організацій, розташованих у різних країнах ЄС. Використовуючи спільно узгоджену методологію, ці організації перевіряють, як ІТ-компанії виконують зобов'язання Кодексу. Зокрема, Сьома оцінка Кодексу (2022 р.) продемонструвала, що кількість повідомлень, розглянутих протягом 24 годин (64,4%), зменшилася порівняно з 2021 (81%) та 2020 (90,4%) роками, за виключенням TikTok, який збільшив свої показники (з 82,5% до 91,7%). Якість зворотного зв'язку на повідомлення користувачів покращилася порівняно з попередніми моніторингами [10].

Слід варто зазначити, що окремі питання щодо мови ворожнечі та злочинів на ґрунті ненависті також було предметом розгляду Парламенту у його численних резолюціях. Зокрема, у резолюції про зростання неонацистського насильства в Європі (2018/2869(RSP)) Парламент відзначив зв'язок між поширенням мови ворожнечі та насильством, підкресливши негативну роль, яку можуть відігравати політики та політичні партії в цьому відношенні. У резолюції 2020 року (2020/2009(INI)) Парламент зазначив, що мова ворожнечі та дезінформація все частіше використовуються в політичних цілях як засіб посилення

соціальної поляризації та повторив свій заклик до держав-членів впроваджувати і застосовувати заходи для запобігання, засудження та протидії мові ворожнечі і злочинам на ґрунті ненависті. Резолюції 2021 року (2021/2557(RSP); (2020/2035(INL))) стосувалися безпосередньо мови ворожнечі проти ЛГБТІК тощо [11].

Крім того, в межах ЄС було створено відповідний організаційний механізм, діяльність якого зосереджена на протидії означеним формам нетерпимості. Зокрема, в 2016 році була заснована Група високого рівня ЄС з питань боротьби з расизмом, ксенофобією та іншими формами нетерпимості задля досягнення прогресу у протидії ненависті та нетерпимості в Європі, яка в подальшому була перейменована на Групу високого рівня з протидії мові ворожнечі та злочинам на ґрунті ненависті (далі – Група, Група високого рівня). До її складу входять експерти національних органів влади, міжнародних організацій (Рада Європи, ОБСЄ/БДПД, ООН), агентств ЄС (FRA, CEPOL) та деяких організацій громадянського суспільства з усього ЄС.

Група високого рівня уповноважена налагоджувати співпрацю та здійснювати координацію між Комісією та державами-членами або зацікавленими сторонами з питань, що стосуються імплементації законодавства, програм та політики Союзу у сфері протидії мові ворожнечі та злочинам на ґрунті ненависті; сприяти обміну досвідом та передовою практикою у цій сфері, зокрема, з наголосом на підготовку кадрів, підтримку жертв злочинів на ґрунті ненависті, повідомлення про такі злочини, а також на збір інформації про злочини, пов'язані з ненавистю, і на розпалювання ненависті в Інтернеті. Група високого рівня підтримує виконання Рамкового рішення 2008 року про боротьбу з расизмом та ксенофобією засобами кримінального права шляхом надання рекомендацій та обміну кращими практиками [12].

Група реалізує свої повноваження шляхом сприяння тематичним дискусіям щодо прогалин, викликів та заходів реагування, обміну найкращими практиками, розробки рекомендацій та посилення співпраці й синергії між ключовими зацікавленими сторонами. Результатом цієї роботи стала низка практичних керівництв у таких ключових сферах, як навчання з протидії злочинам на ґрунті ненависті, доступ до правосуддя, підтримка та захист жертв злочинів на ґрунті ненависті тощо. З нагоди 10-річчя Рамкового рішення ЄС про боротьбу з расизмом і ксенофобією було також прийнято інструкцію з практичного застосування цього документа, покликану допомогти національним органам влади вирішити загальні питання практичного застосування цих норм і забезпечити ефективне розслідування, переслідування і винесення вироків за злочини на ґрунті ненависті та мову ворожнечі на місцях [13].

Важливу роль у сфері протидії мові ворожнечі та злочинам на ґрунті ненависті відіграє Агентство Європейського Союзу з фундаментальних прав (далі – Агентство, FRA), яке було засноване з метою надання відповідним установам, органам, офісам та агенціям Союзу, а також державам-членам при імплементації законодавства Союзу допомоги та експертних знань щодо основоположних прав, задля підтримки їх при вжитті заходів або формулюванні напрямів дій у межах їхніх відповідних сфер компетенції з метою повної поваги до основоположних прав [14]. Расизм, ксенофобія та інші форми нетерпимості є основними темами, які охоплюються роботою FRA і, які належать до його постійного мандату. Протягом багатьох років Агентство збирало велику кількість даних про становище жертв злочинів на ґрунті ненависті – за допомогою опитувань та інших досліджень, проведених по всьому ЄС,

а також про деякі бар'єри та виклики, з якими стикаються працівники системи кримінального правосуддя [15, с. 10].

У 2013 році у Висновках Ради щодо боротьби зі злочинами на ґрунті ненависті в Європейському Союзі FRA було запропоновано співпрацювати з державами-членами з метою сприяння обміну перспективними практиками та надання допомоги державам-членам в їхніх зусиллях з розробки ефективних методів заохочення до подання заяв та забезпечення належної реєстрації злочинів на ґрунті ненависті. У відповідь на це було створено Робочу групу з удосконалення звітності та реєстрації злочинів на ґрунті ненависті. У 2016 році ця робоча група підготувала онлайн-збірник ілюстративних практик запобігання та протидії злочинам на ґрунті ненависті в ЄС.

У 2018 році Група високого рівня звернулася до FRA з проханням очолити Робочу групу з реєстрації злочинів на ґрунті ненависті, збору даних та звітності. Робоча група спиралася на результати інших заходів, проведених під керівництвом Агентства, зокрема, Підгрупи з методології реєстрації та збору даних про злочини на ґрунті ненависті (2017-2018 рр.) та Робочої групи з удосконалення звітності та реєстрації злочинів на ґрунті ненависті (2014-2016 рр.). FRA також співпрацює з Комісією та державами-членами у сфері боротьби зі злочинами на ґрунті ненависті відтоді, як у грудні 2013 року Рада запропонувала FRA сприяти обміну досвідом з метою заохочення реєстрації та повідомлення про злочини на ґрунті ненависті [16].

Означена діяльність Агентства має важливе значення у зв'язку з тим, що його дослідження постійно демонструють широко поширене приховування інформації та значні розбіжності в тому, як держави-члени реєструють і збирають дані про злочини на ґрунті ненависті, в результаті чого багато жертв злочинів на ґрунті ненависті залишаються без підтримки, а злочини залишаються безкарними і невидимими [16].

Висновки. В межах Європейського Союзу ведеться активна діяльність, направлена на протидію злочинам на ґрунті ненависті і мові ворожнечі. У світлі цього, важливе значення має ініціатива, спрямована на ухвалення рішення, що поширює на мову ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті поточний список так званих «злочинів ЄС». Таке рішення надасть змогу зміцнити правову базу щодо боротьби з мовою ворожнечі і злочинами на ґрунті ненависті в Союзі. Крім того, у зв'язку з активним поширенням мови ворожнечі в цифровому середовищі, зокрема соціальних мережах, у межах Союзу було погоджено Кодекс поведінки щодо протидії незаконній мові ворожнечі онлайн. Прийняття означеного Кодексу відображає прихильність ІТ-компаній у підтримці Європейської комісії та держав-членів ЄС в їхніх зусиллях, спрямованих на те, щоб онлайн-платформи не надавали можливості для вірусного поширення незаконної мови ворожнечі в Інтернеті. Задля ефективної діяльності Союзу та співпраці держав-членів у боротьбі з мовою ворожнечі в межах ЄС також функціонує низка агентств й органів. Зокрема, Група високого рівня з протидії мові ворожнечі та злочинам на ґрунті ненависті уповноважена налагоджувати співпрацю та здійснювати координацію між Комісією та державами-членами або зацікавленими сторонами з питань, що стосуються імплементації законодавства, програм та політики Союзу у сфері протидії мові ворожнечі та злочинам на ґрунті ненависті; сприяти обміну досвідом та передовою практикою у цій сфері. Важливу роль у боротьбі з мовою ворожнечі також відіграє Агентство Європейського Союзу з фундаментальних прав, мандат якого охоплює напрямки, як расизм, ксенофобія та інші форми нетерпимості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hate speech and hate crime in the EU and the evaluation of online content regulation approaches / J. Bayer, P. Bárd. European Union, 2020. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/655135/IPOL_STU\(2020\)655135_EN.pdf1](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/655135/IPOL_STU(2020)655135_EN.pdf1) (дата звернення: 29.04.2023).
2. European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). Hate speech and violence. URL: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/hate-speech-and-violence> (дата звернення: 29.04.2023).

3. Combating hate speech and hate crime. Measures to prevent and combat different forms of hatred and to protect victims. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/combating-hate-speech-and-hate-crime_en (дата звернення: 29.04.2023).
4. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime COM(2021) 777 final. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2021-12/1_1_178542_comm_eu_crimes_en.pdf (дата звернення: 29.04.2023).
5. Council Framework Decision 2008/913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008F0913> (дата звернення: 29.04.2023).
6. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions "A Union of equality: EU anti-racism action plan 2020-2025". URL: https://commission.europa.eu/system/files/2020-09/a_union_of_equality_eu_action_plan_against_racism_2020_-2025_en.pdf (дата звернення: 29.04.2023).
7. Extending EU crimes to hate speech and hate crime. The Commission initiative to include hate speech and hate crime in the list of 'EU crimes' in the Treaty. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/extending-eu-crimes-hate-speech-and-hate-crime_en (дата звернення: 29.04.2023).
8. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT> (дата звернення: 29.04.2023).
9. The EU Code of conduct on countering illegal hate speech online. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online_en (дата звернення: 29.04.2023).
10. Countering illegal hate speech online 7th evaluation of the Code of Conduct. URL: <https://commission.europa.eu/system/files/2022-12/Factsheet%20-%207th%20monitoring%20round%20of%20the%20Code%20of%20Conduct.pdf> (дата звернення: 29.04.2023).
11. Combating hate speech and hate crime in the EU. European Union, 2022. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733520/EPRS_ATA\(2022\)733520_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733520/EPRS_ATA(2022)733520_EN.pdf) (дата звернення: 29.04.2023).
12. Informal Commission Expert Group "High Level Group On Combating Hate Speech And Hate Crime" Terms of Reference. URL: <https://ec.europa.eu/transparency/expert-groups-register/screen/expert-groups/consult?lang=en&do=groupDetail.groupDetail&groupID=3425> (дата звернення: 29.04.2023).
13. EU High Level Group on combating racism, xenophobia and other forms of intolerance. URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/just/items/51025/en> (дата звернення: 29.04.2023).
14. Council Regulation (EU) 2022/555 of 5 April 2022 amending Regulation (EC) No 168/2007 establishing a European Union Agency for Fundamental Rights. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/CELEX_02007R0168-20220427_EN_TXT.pdf (дата звернення: 29.04.2023).
15. Hate crime recording and data collection practice across the EU. European Union Agency for Fundamental Rights, 2018. 104 p. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-hate-crime-recording_en.pdf (дата звернення: 29.04.2023).
16. EU Agency for Fundamental Rights (FRA). Working Group on hate crime recording, data collection and encouraging reporting. URL: <https://fra.europa.eu/en/project/2017/working-group-hate-crime-recording-data-collection-and-encouraging-reporting> (дата звернення: 29.04.2023).